

Samvetsömman värnpliktiga och frågan om samvetsfrihetens gränser

Några exempel från perioden 1898–1902

Görel Granström

År 1898 lades en motion i andra kammaren med ett förslag om att ändra värnpliktslagen så att ”värnpliktig, som af samvetsskäl ej kan förmås att låta sig vapenöfvas” skulle befrias från sådana övningar under fredstid och istället ”för kronans räkning uträtta annat arbete, som är för den värnpliktige lämpligt och ej afser krigsändamål”.¹ Förslaget föll, men blev ändå startskottet till det arbete som – efter åtskilliga riksdagsdebatter och utredningar – ledde fram till att Sverige år 1925 lagstiftade om möjlighet till vapenfri tjänst för dem som hade samvetsbetänkligheter mot värnpliktstjänstgöring.

Under perioden 1898–1925 presenterades flera lagförslag vilkas syfte var att hantera ”de samvetsömman”, det vill säga unga män som hävdade samvetsbetänkligheter mot att genomföra sin värnplikt. Frågan debatterades i riksdagen vid upprepade tillfällen. Det diskuterades om det fanns behov av lagstiftning som gav dessa unga män rätt att följa sitt samvete och vilken sorts samvetsövertygelse som i så fall skulle skyddas. Det debatterades kring vilken betydelse begreppet samvetsömman hade och om lagen endast skulle omfatta dem som baserade sin övertygelse på religiös tro, eller om lagen också borde inkludera dem som vägrade att göra sin militärtjänst på andra grunder som till exempel pacifism eller politisk övertygelse. Frågan var också om de samvetsömman helt skulle slippa militärtjänst

eller om de skulle få möjlighet att utföra andra arbetsuppgifter vid truppen. Många riksdagsledamöter argumenterade också för att de samvetsömman helt enkelt skulle dömas till fängelse för sin vägran.

De samvetsömman beskrevs också på många olika sätt i riksdagsdebatter och utredningar. Vissa hävdade att de var hederliga och principfasta unga män som stod upp för något som de trodde på och hade en stark övertygelse. Andra hävdade att det istället handlade om feiga stackare som inte förstod att deras plikt som män var att skydda sitt land, alternativt att de var lata och av det skälet inte ville genomföra värnplikten. Dessa olika uppfattningar om vilka de samvetsömman var och vad som motiverade dem resulterade i helt olika idéer om vad som borde göras med de samvetsömman: Var de värdiga kandidater för undantag som skyddade deras övertygelser eller borde de under straffhot tvingas att utföra sin vapentjänst?² I ett nutida perspektiv skulle en kunna säga att här fanns en konflikt mellan två motstående intressen: rätten till samvetsfrihet å ena sidan, skyldigheten att delta i försvaret av det egna landet å andra sidan. Men det kommer att visa sig att diskussionerna sällan handlade om någon rätt till samvetsfrihet, utan snarare om möjligheten till undantag från plikten att lära sig försvara sitt land, och vad som kunde ersätta en sådan plikt.

Det här kapitlet handlar om hur möjligheten till befrielse för vissa värnpliktiga från att "låta sig vapenöfvas" diskuterades i riksdagsdebatter och utredningar under några år i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, närmare bestämt perioden 1898–1902. Undersökningsperioden har valts för att den första motionen i frågan lades fram år 1898 i riksdagens andra kammare, och för att några av de frågor som behandlades i den motionen fick sin lösning genom ett kungligt cirkulär som utfärdades år 1902 (även om ett antal frågor även därefter återstod att lösa).

I det material som använts till underlag för den här texten ser vi inte vägrarna själva i någon större utsträckning, utan det är riksdagsledamöternas uppfattning i debatter och utredningen om dem som kommer att presenteras. Det går dock att, genom de beskrivningar som ges, skapa sig en bild av hur vägrarna uppfattades. Den bild som framträder är av fromma unga män, oförvitliga och fredliga och med

en uppfattning att det krävs av dem att de ska följa sitt samvete, sin övertygelse, även om det leder till upprepad bestraffning. Det går inte genom det här materialet att säga något om hur de såg på laglydnad i andra delar av samhället, utan fokus är på hur de uppfattade sin gudstro i förhållande till de krav som samhället ställde på dem, i form av deltagande i försvaret av landet.

De värnpliktiga det handlade om, de som hävdade samvetsskäl mot att använda vapen, anförde ofta att de hade stöd för sin sak i 16 § i 1809 års regeringsform.³ Denna paragraf innehöll den dåvarande regeringsformens rättighetskatalog, och kallades även ”regeringsformens Magna Charta”.⁴ Den del av lagrummet som lyftes fram var den som stadgade att konungen bör ”ingens samvete tvinga eller tvinga låta”. Frågan som kom att diskuteras i riksdagsdebatterna och utredningar var om detta var en rättvisande tolkning av regeringsformen och vad det skulle få för konsekvenser för staten om ett undantag för dessa värnpliktiga gjordes. Nedan följer en kort genomgång av hur 16 § i 1809 års regeringsform tolkades vid den här tiden i kontexten av utrymmet för att hävda samvetsbetänkligheter mot värnplikten. Därefter presenteras värnpliktsvägrarfrågans rättshistoriska sammanhang som bakgrund till riksdagsbehandlingen av frågan, detta för att visa hur frågan om tolkningen av 16 § i regeringsformen kom att påverka vägrarnas möjlighet till att slippa ”låta sig vapenöfvas”. Hur hanterades frågan om statens intressen kontra individens möjlighet till samvetsfrihet?

Hur tolkades 16 § i 1809 års regeringsform i sin samtid?

Frågan om hur 16 § i 1809 års regeringsform skulle tolkas i förhållande till de samvetsömma var central under hela perioden 1898–1925. Kunde stadgandet tolkas så att det gav stöd för de samvetsömmas vägran? Lagrummet i sin helhet löd:

Konungen bör rätt och sanning styrka och befordra, vrångvisa och orätt hindra och förbjuda, ingen förderfva eller förderfva låta, till

lif, ära, personlig frihet och välfärd, utan han lagligen förvunnen och dömd är, och ingen afhända eller afhända låta något gods, löst eller fast, utan ransakning och dom, i den ordning, Sveriges lag och laga stadgar föreskrifva; ingens fred i dess hus störa eller störa låta; ingen från ort till annan förvisa; *ingens samvete tvinga eller tvinga låta, utan skydda hvar och en vid en fri utövning af sin religion, så vidt han därigenom icke störer samhällets lugn eller allmän förargelse åstadkommer* [min kursivering]. Konungen låte en hvar blifva dömd af den domstol, hvarunder han rätteligen hör och lyder.

Det har hävdats att rötterna till denna reglering går att finna redan i Magnus Erikssons landslag från mitten av 1300-talet. I konungabalken stadgades att varje svensk kung skulle gå ed på att ”styrka, älska och vårda all rättvisa och sanning och undertrycka all vrånghet och osanning och all orätt, både med lag och med sin kungliga makt”, samt ”vara all sin allmogetrogen och trofast, så att han icke skall fördärva någon, fattig eller rik, på något sätt till liv eller lemmar, utan att han är lagligen förvunnen, så som lagen säger och rikets rätt”.⁵ Däremot går åsikterna isär avseende den del av lagrummet som handlar om samvetsfrihet. Det fanns de som hävdade att införandet av formuleringen om samvetsfrihet i regeringsformen var något principiellt nytt, något som handlade om utländska influenser, framför allt från de franska och amerikanska rättighetsförklaringarna.⁶ Andra hävdade tvärtom att någon form av samvetsfrihet fanns med redan i 1611 års konungaförsäkran som sade att ingen överhet var mäktig att råda över någons samvete.⁷

Vilken uppfattning fanns då om det eventuella skydd som lagrummet gav den enskilde medborgaren? Just den frågan diskuterades inte så mycket i den samtida doktrinen, istället lades relativt mycket fokus på diskussionen om vem stadgandet riktade sig till. Var 16 § i regeringsformen endast en uppmaning till kungen, och bindande för honom bara som innehavare av den exekutiva makten och i förhållande till de myndigheter han hade under sig? Eller var stadgandet bindande för kungen i all hans statliga verksamhet, något som också innebar att det var bindande för honom i egenskap av lagstiftare tillsammans med riksdagen?⁸

När de samvetsömmas möjlighet att följa sitt samvete diskuterades handlade ändå frågan inte bara om vilket skydd som möjligtvis gavs genom regeringsformen, utan även vad som skyddades. Omfattade stadgandet bara rätten till att fritt utöva sin religion, eller skyddades också övertygelser som kom till uttryck genom samvetsbetänkligheter mot värnpliktstjänstgöring? I den samtida doktrinen, både bland jurister och statsvetare, var den dominerande uppfattningen att stadgandet endast skyddade möjligheten att fritt utöva sin religion. Reuterskiöld diskuterade stadgandet endast avseende religionsutövning och Fahlbeck konstaterade:

Efter sitt ursprung kan § 16 delas i tre stycken. [...] Det andra, som bjuder konungen ingens samvete tvinga eller tvinga låta i afseende på religionen, *ty endast därom är här fråga* [min kursivering], var en nyhet som 1809 års män upptogo.⁹

När det gäller samvetsfrihet som grund för samvetsömmas möjlighet att vägra värnplikt tolkades 16 § i 1809 års regeringsform restriktivt av lagstiftare och tillämpare, både inom det civila och det militära. Stadgandet tolkades i termer av möjligheten att fritt utöva sin religion och det underströks att stadgandet i denna del måste läsas i sin helhet, det vill säga att det inte räckte med att hänvisa till att det stod ”ingens samvete tvinga eller tvinga låta” utan att även fortsättningen måste läsas: ”utan skydda hvar och en vid en fri utövning af sin religion, så vidt han därigenom icke störer samhällets lugn eller allmän förargelse åstadkommer”. Denna tolkning kom dock att utmanas gång efter annan, både av de samvetsömma själva och av de riksdagsledamöter som stödde deras sak.

En värnplikt införs – i Sverige och i Europa

Redan år 1812 togs det första steget mot en allmän värnplikt i Sverige när en nationalbeväring inrättades för att komplettera yrkesarmén. Övningstiden var cirka 12 dagar men det var möjligt att leja någon, det vill säga att sätta någon annan i sitt ställe, när det var dags för

övning.¹⁰ År 1860 togs denna lejningsrätt bort, istället blev det möjligt att köpa sig fri från värnpliktstjänstgöring i fredstid. Avgiften var 100 riksdaler. Under 1870-talet började införandet av ett försvar helt baserat på värnplikt – och avskaffandet av indelningsverket – diskuteras alltmer och år 1872 beslutades att möjligheten till friköp inte längre skulle finnas. Värnplikten blev nu allmän, men fortfarande inte så omfattande, övningstiden bestämdes till 30 dagar.¹¹ År 1901 togs beslut om en ny härordning som byggde på förutsättningen att indelningsverket avskaffades och att den allmänna värnplikten utvidgades till en övningstid om 240 dagar.¹²

De flesta länder i Europa införde under 1800-talet någon sorts värnplikt. Med inspiration från Frankrike, som efter revolutionen införde en lag om allmän värnplikt redan år 1793, kom idén om ett folkförsvar att spridas.¹³ Inledningsvis var det dock inte fråga om en allmän värnplikt för alla män, då det fanns möjlighet att köpa sig fri eller sätta någon annan i sitt ställe. Det var också oftast en begränsad del av de värnpliktiga som inkallades.¹⁴ Under senare delen av 1800-talet började dock allt fler länder att utöka värnpliktstiden och begränsa möjligheterna till friköp eller lejdning. Som en konsekvens av det började, både i Sverige och i resten av Europa, framför allt de som hade religiösa samvetsbetänkligheter mot värnplikten att vägra inställa sig till tjänstgöring.

I Danmark förekom vägran med hänvisning till religiösa samvetsbetänkligheter från 1880-talet och framåt och vid första världskrigets utbrott rapporterades även om omfattande vägran bland dem som hävdade politiska grunder för sin vägran.¹⁵ Danmark blev också ett av de första länderna i världen som lagstiftade om möjligheten för värnpliktiga med samvetsbetänkligheter att slippa vapentjänstgöring. Lagen, som trädde i kraft år 1917, gjorde det möjligt att utföra vapenfri tjänst vid truppen eller civilt arbete utanför truppen.¹⁶

I Norge kan vi se en liknande utveckling. När möjligheten att leja någon i sitt ställe togs bort ökade antalet vägrare och de flesta av dem hade religiösa grunder för sin vägran. Norge införde ganska snabbt administrativa möjligheter att överföra vägrarna från vapentjänst till annan tjänst inom truppen.¹⁷ År 1902 beslutades att de

som angav religiösa grunder för sin vägran skulle slippa straff och ges åtalsunderlåtelse.¹⁸ Tjugo år senare trädde lagen om värnpliktiga civilarbetare i kraft. Lagen stadgade att värnpliktiga med allvarlig religiös övertygelse eller andra allvarliga samvetsbetänkligheter skulle slippa militärtjänst och istället utföra civilt arbete utanför truppen.¹⁹

Utvecklingen i Finland såg av naturliga skäl något annorlunda ut jämfört med de övriga nordiska länderna. Landet hade tillhört Ryssland sedan 1809 och hade inte ens någon militär organisation i slutet av 1800-talet, när frågan om värnpliktsvägran började dyka upp i de övriga nordiska länderna.²⁰ Visserligen hade en värnpliktslag införts i Finland år 1878, men det var få som verkligen inkallades utan istället frikallades en majoritet utifrån olika undantag. Det förekom värnpliktsstrejker i Finland i början av 1900-talet, men de handlade mer om protester mot de ryska försöken att integrera de finska trupperna i den ryska armén och inte mot värnplikten i sig. En konsekvens av protesterna blev att inga fler finska värnpliktiga kallades in under den återstående tiden som Finland var en del av det ryska imperiet.²¹

I Storbritannien utvecklades också värnpliktsfrågan på ett annorlunda sätt jämfört med de nordiska länderna. Ända fram till år 1916 bestod det brittiska försvaret av frivilliga och värvade soldater. Detta då en majoritet i parlamentet länge såg allmän värnplikt som odemokratiskt och som något som stod i motsatsställning till den engelska idén om frihet.²² Det ansågs vara stärkande för moralen att deltagande i den brittiska armén baserades på frivillighet. Värnplikt sågs som ett statligt ingrepp i medborgarnas liv, något som till exempel Tyskland kunde göra, men inte Storbritannien.²³ Första världskriget innebar dock att även Storbritannien införde allmän värnplikt. Detta för att den värvade armén och de frivilliga inte räckte till. I Military Service Act från år 1916 stadgades dock om undantag för samvetsömma värnpliktiga. Både de som hade religiösa grunder för sina samvetsbetänkligheter och de som hade andra grunder kunde antingen frikallas eller få möjlighet till vapenfri tjänst eller civilt arbete.²⁴ I praktiken var det dock väldigt få som kom i fråga för undantagen, och framför allt mycket få av dessa som hade andra grunder för sina samvetsbetänkligheter än religiösa.²⁵

De flesta europeiska länder införde någon sorts undantag för samvetsömma värnpliktiga under början av 1900-talet, åtminstone i teorin även om möjligheten i praktiken inte användes, eller användes för en mycket begränsad skara. Hur såg då utvecklingen i Sverige ut?

Den svenska värnplikten blir allmän

Idén om allmän värnplikt kan i en svensk kontext härledas till händelserna i början av 1800-talet, där förändringarna i styrelseskicket i och med 1809 års regeringsform också innebar att tanken om ”medborgarsoldat” kom att ses som idealet. Fria män hade inte bara en rätt utan också en plikt att bära vapen och skydda fosterlandet.²⁶ Det hänvisades till att i äldre tider hade svenska män gått man ur huse för att försvara fosterlandet. Men det handlade också om ekonomi: en värnpliktsarmé sågs som ett billigare alternativ än ett indelt och värvat försvar. Många som var av den här uppfattningen fanns dock inom de delar av det svenska 1800-talssamhället som själva troligtvis inte skulle komma ifråga för att utföra någon värnplikt. Bland dem som istället såg en risk att värnplikten skulle bli en ny börda att bära, både ekonomiskt och genom att själva bli inkallade, fanns en större skepsis redan i början av 1800-talet. När sedan möjligheten till lejning och friköp togs bort, och övningstiden förlängdes, hördes fler kritiska röster. Skyldigheten att försvara sitt land sågs länge som en grundläggande plikt för manliga medborgare, men i slutet av 1800-talet började denna plikt ifrågasättas.²⁷ Detta dels genom argumenten som lyftes fram av den framväxande rösträttsrörelsen, att en ökad försvarsbörda måste motsvaras av utvidgade politiska rättigheter för dem som var beredda att offra sitt liv för fosterlandet, dels bland dem som menade att deras religiösa övertygelse förbjöd dem att delta i militär träning.

De första vägrarna

År 1873, året efter att möjligheten till friköp avskaffades, rapporterades om det första mer organiserade exemplet på värnpliktsvägran. Det skedde på Gotland, och de som vägrade var alla så kallade fribaptister,

en utbrytargrupp ur baptiströrelsen. För många medlemmar av olika frikyrkliga samfund innebar värnplikten en konflikt mellan den religiösa plikten och statens krav. När de inkallades hävdade dessa män vanligtvis att Bibeln förbjöd dem att använda vapen mot sina medmänniskor. De flesta som vägrade värnplikt, särskilt under senare delen av 1800-talet, tillhörde baptisterna eller fribaptisterna. Fribaptisterna kan karakteriseras som en rörelse med asketiska drag och värnpliktsvägran var ett utslag av detta. Men värnpliktsvägran var inte en central del i fribaptisternas trosuppfattning, utan det var i egenskap av frälsta som de ansåg sig förhindrade att utföra värnpliktstjänst. De skulle inte göra något som deras samveten förbjöd och menade att man måste lyda Gud mer än människor.²⁸ Att värnpliktsvägran som företeelse ökade under 1870-talet och framåt, eller åtminstone uppmärksammades mer, kan sannolikt förklaras med att de frireligiösa rörelserna växte sig starkare, men det berodde också på, som nämnts ovan, att möjligheten till friköp försvann. De som också tidigare hade haft samvetsbetänkligheter mot värnpliktstjänstgöring hade, om tillräckliga ekonomiska resurser fanns, kunnat köpa sig fria. Nu blev de istället tvungna att bryta mot lagen för att följa sitt samvete. De ställdes inför rätta och straffades. Konflikten mellan samvetsövertygelsen och statens krav blev tydligare och ledde efter hand till krav på förändringar av värnpliktslagstiftningen.

Att vägra utföra sin värnplikt kunde ta sig olika uttryck, det kunde handla om att vägra inställa sig för tjänstgöring, att vägra lyda order eller att vägra ta på sig en uniform. Värnpliktsvägrarna straffades för insubordinationsbrott enligt strafflagen för krigsmakten. Vid den här tiden hade varje regemente en egen militär domstol, krigsrätten, som fanns vid förbanden. Under 1870-talet kunde straffen vara både långa och svåra, det förekom att straffarbete på upp till ett år dömdes ut första gången någon vägrade. Om den värnpliktige fortsatte att vägra även nästa gång han kallades in straffades han på samma sätt igen. Det fanns inte heller någon borte gräns för hur många gånger någon kunde dömas för vägran. Den som blev inkallad på nytt och vägrade på nytt dömdes igen. Senare, under början av 1900-talet, utvecklades en praxis som innebar att två-tre månaders fängelse

dömdes ut första gången någon vägrade, men fortfarande kunde straffarbete utdömas.²⁹

Undantag för samvetsömna?

Första gången frågan om undantag för samvetsömna diskuterades i riksdagen var år 1898 efter att liberalen Jacob Byström motionerat i andra kammaren. Han föreslog en ändring i värnpliktslagen som skulle ge samvetsömna värnpliktiga möjlighet att under fredstid istället för vapentjänst få utföra civilt arbete vid regementet, under minst den tid som motsvarade övningstiden för vanliga värnpliktiga. Byström hänvisade i sin motion till 16 § i 1809 års regeringsform. Han skrev att det ”är orätt att ådöma dessa ungdomar, som anse sig följa sitt samvetes röst, bestraffning, enär samvetsfriheten synes betryggad i grundlagens bud ’Konungen skola ingens samvete tvinga eller tvinga låta’”.³⁰ Byströms uppfattning var att samvetsbetänkligheter mot att genomföra vapentjänst skyddades av regeringsformen. Lagstiftning som bestraffade vägran kunde därför inte ses som rättvis, och orättvisa lagar minskade respekten för lagstiftningen. Detta var enligt Byström tillräckliga skäl för att riksdagen borde besluta om en lagändring.

Av Byströms motion framkommer tydligt att det handlar om religiösa grunder för samvetsbetänkligheterna. Han inleder motionen med en omfattande genomgång av fall där fribaptister dömts till straffarbete eller fängelse för sin vägran och han argumenterar också för varför straff inte är rätt väg att gå. Utöver argumentet att det skulle strida mot 16 § i regeringsformen menade han också att de samvetsömna var goda, fredliga medborgare vilkas övertygelse inte gick att ändra genom straff.

Vidare bör erinras derom, att dessa personer icke i något som helst afseende äro farliga för samhället. De äro fredliga medborgare som icke gjort sig skyldiga till laster och brott. De lefva ett fromt lif och vilja vara trogna undersåtar. De vörda Konungen och älska fäderneslandet, men de hålla före, att de kunna visa Konungen sin vördnad och fosterlandet sin kärlek utan att lära sig vapnets bruk.³¹

Byström fortsatte med att säga angående vägrarna och deras tolkning av det kristna budskapet:

Att nu dessa ynglingar och deras likar uppfattat kristendomens urkunds utsagor så, att de äfven vilja befrämja frid på jorden, borde äfven de, som hysa andra uppfattningar rörande betydelsen af samma urkunds ord, förstå och högakta [...].³²

En uppfattning som går att se i hans resonemang, och som skulle återkomma i flera motioner och debatter var att vägrarna var starka i sin övertygelse, men att deras tolkning av det kristna budskapet, och Bibeln, inte var den helt korrekta. Men att detta var deras samvetsövertygelse.

Byström avslutade sin motion med att yrka att riksdagen skulle besluta om ändringar i värnpliktslagen, eftersom de straff som hittills utdömts för dem som hade samvetsbetänkligheter mot att genomföra krigstjänst inte kunde ses som rättvisa. Byström anförde också att det inte var någon fara för hären att samvetsömma befriades från militärövningar.

Lagutskottet avstyrkte bifall till motionen med motiveringen:

utan att ingå på ett närmare bedömande af frågan om rättmätigheten af en medborgares anspråk att på grund af egna religiösa hänsyn befrias från skyldigheten att bereda sig till fosterlandets försvar, finner sig emellertid utskottet af rent praktiska skäl förhindrad att tillstyrka en lagändring sådan som den af motionären föreslagna.³³

De praktiska problemen handlade om att det skulle vara svårt att ordna lämpligt arbete för de samvetsömma, och att det även fanns risk för simulation, det vill säga att värnpliktiga som inte egentligen hade samvetsövertygelser skulle hävda sådana för att slippa tjänstgöring. De principiella problemen handlade om att undantag på det nu aktuella området kunde leda till krav på undantag inom andra områden, och konsekvenserna av detta var svåra att förutse. Lagutskottet valde att inte uttala sig om tolkningen av 16 § i regeringsformen, eller relationen

mellan värnpliktslagen och grundlagen, men underströk att denna fråga inte var den enda där det fanns risk för en konflikt mellan lagen och den enskilda individens rättsuppfattning.³⁴ De samvetsömma var enligt utskottet värda medkänsla, men det var inte tillräckligt för att motivera en lagändring.

Riksdagsdebatten år 1898

I första kammaren bifölls lagutskottets hemställan om avslag utan debatt, men i andra kammaren diskuterades frågan i ett tiotal inlägg.³⁵ Både de som ställde sig bakom Byströms motion och de som istället argumenterade för lagutskottets hemställan diskuterade de samvetsömma i termer av aktningsvärda människor som fått utstå mycket lidande för sin övertygelse, det fanns alltså en uttalad sympati för de samvetsömma i debatten. Men det fanns också en osäkerhet om vad ett undantag inom detta område kunde få för konsekvenser i andra delar av samhället: Skulle samvetsbetänkligheter komma att hävdas också mot att utföra plikter inom andra områden än det militära? Och hur skulle det kunna konstateras att det verkligen var samvetsbetänkligheter det handlade om? Det var ju inget som gick att fastställa objektivt. En sådan bestämmelse kunde innebära stora tillämpningssvårigheter. Det var många som återkom till att det inte gick att förutsäga vilka konsekvenser ett eventuellt undantag för samvetsömma kunde leda till. En av dessa var liberalen Adolf Hedin. Han påpekade att även om han inte förespråkade olydnad mot lagen fanns det många genom historien som i enlighet med sin tro trotsat lagen och i efterhand setts som att de fört mänskligheten framåt:

Nu är det visserligen så, att jag för min del icke kan förstå, att samvetsbetänkligheter skola möta mot lagens bud: du skall öfvas i vapnens bruk till försvar för dina närmaste, för allt, som är dig kärt och dyrbart, för ditt land. Jag kan icke förstå det. Men hvad rätt har väl jag att sätta mitt omdöme öfver andras, att förklara, att mitt samvete är ett upplyst samvete och de andras ett vilsefördt samvete – hvad rätt har jag dertill?³⁶

Hedin föreslog att riksdagen i en skrivelse till Kungl. Maj:t skulle anhålla om en utredning av frågan om de samvetsömma, och det var något som andra kammaren, med knapp majoritet, ställde sig bakom. Nu föll frågan ändå, eftersom första kammaren bifallit lagutskottets yrkande, men senare samma år tillsattes ändå en kommitté (Värnpliktskommittén) som fick i uppgift att utreda ”vissa spörsmål inom värnpliktslagstiftningen”. Ett av dessa spörsmål var att undersöka om värnpliktiga som hyste samvetsbetänkligheter mot att låta sig vapenövas i fredstid skulle kunna befrias från sådana övningar och istället utföra annat passande arbete.³⁷

Värnpliktskommitténs förslag

Värnpliktskommittén presenterade sitt betänkande år 1899. Den tolkade sitt uppdrag som att det handlade om att undersöka möjligheten och lämpligheten av att låta vissa värnpliktiga utföra andra uppgifter istället för vapentjänst, men kommittén menade att den också måste ta ställning till om det fanns någon rättslig eller moralisk grund för en sådan möjlighet. Kommittén resonerade som så att om undantag för samvetsömma kunde ses som resultatet av en korrekt tillämpning av de principer som var ledande för statens verksamhet, då var det en plikt för staten att åstadkomma detta och då spelade det ingen roll om det fanns praktiska problem med ett sådant undantag. Var det istället så att det inte fanns någon sådan princip, var det visserligen inte uteslutet att staten kunde ordna undantag för de samvetsömma, men då hade staten möjlighet att med hänsyn till eventuella praktiska problem avstå från att göra sådana undantag.³⁸

Frågan var alltså hur 16 § i 1809 års regeringsform skulle tolkas. Var det grundlagsstridigt att kräva att samvetsömma värnpliktiga skulle bära vapen? Kunde stadgandet i regeringsformen ligga till grund för att de samvetsömma skulle befrias från vapentjänst? Svaret från kommittén var nej.³⁹ En sådan tolkning av regeringsformen skulle stå i uppenbar strid med principen för staten själv. Om samvetsfriheten gavs en sådan tolkning att den ledde till en obegränsad rätt för den enskilde individen att i sina handlingar bara följa sitt samvete, skulle

det kunna leda till att "staten [...] hafva eftergifvit den för statens bestånd oundgängliga rätten att af sina medlemmar erhålla deras medverkan för befrämjande och vinnande af statens egna ändamål".⁴⁰ Detta skulle resultera i att den enskilda samhällsmedlemmens lydnadsplikt mot lagarna upphävdes, liksom grundprincipen för varje stat. Staten kunde inte erkänna något som fick sådana konsekvenser, och samvetsfriheten kunde därför inte tolkas i en sådan vidsträckt omfattning enligt kommittén.

Om en enskild individs uppfattning kom i konflikt med statens uppfattning i frågor som rörde statens egna ändamål, då måste, enligt värnpliktskommittén, den enskilda individens uppfattning stå tillbaka. Statsintresset gick före den enskilda individens intressen och frihet. Det här var en begränsning av samvetsfriheten, men enligt kommittén fanns det i den moderna staten ett stort utrymme inom andra frågor för individens samvetsbetänkligheter. Värnpliktskommittén påpekade också att det inte kunde uteslutas att individens uppfattning i vissa frågor kunde stå närmare "den högsta rättens idé" och att staten hade fel i de grundsatser som ställts upp. Men då fick en förändring försöka åstadkommas genom lagstiftning.⁴¹

Kommitténs uppfattning var att samvetsfrihet inte kunde erkännas om den inte var förenlig med statens princip. 16 § i regeringsformen kunde därför inte åberopas till stöd för de samvetsömma. I stället påpekades att stadgandet reglerade skyddet av möjligheten för individer att fritt utöva sin religion, så länge detta utövande inte störde samhällets lugn eller åstadkom allmän förargelse. Kommittén menade att det var svårt att tänka sig en större fara för staten än att "dess verksamhet till skydd för sin egen tillvaro förlamades".⁴²

Värnpliktskommittén påpekade att det hittills varit få som anfört samvetsskäl, men om det fanns en laglig möjlighet att istället för vapenövningar utföra andra uppgifter inom det militära menade kommittén att det var stor risk att allt fler skulle hävda samvetsbetänkligheter. Det fanns också en risk att samvetsbetänkligheter började hävdas av andra grupper av värnpliktiga. Fredsrörelsen togs som ett exempel på en rörelse som växte sig allt starkare, och det kunde tänkas att även företrädare för den rörelsen skulle åberopa

samvetsbetänkligheter. Detta skulle kunna innebära en allvarlig fara för landets försvar.⁴³

Det fanns alltså inte utrymme från statens sida att erkänna någon rätt för samvetsömma värnpliktiga att slippa vapentjänst. Frågan var då om staten ändå skulle medge undantag för samvetsömma. Värnpliktskommittén konstaterade att visserligen tolkade de samvetsömma Bibeln felaktigt, men de hade inte något brottsligt uppsåt. Det fanns också en risk att de samvetsömma kunde ses som martyrer, och en sådan situation kunde undvikas genom att tillmötesgå deras önskemål. Frågan var om staten, trots att den inte måste, ändå skulle ge samvetsömma värnpliktiga möjlighet att utföra annat arbete vid regementet. Här diskuterade kommittén möjliga arbetsuppgifter både inom och utom truppen, men kom fram till att det i så fall skulle handla om arbetsuppgifter som utfördes inom truppen, som sjukvårdstjänst eller olika former av handräckningstjänster.⁴⁴ Om dessa arbetsuppgifter dessutom blev tillräckligt betungande och utfördes under en längre tid än den ordinarie vapentjänstgöringen, kunde risken för simulation hanteras. En ytterligare garanti mot detta kunde vara att det genomfördes ordentliga undersökningar av de samvetsömmas övertygelser, för att slå fast om det fanns verkliga samvetsbetänkligheter.

Trots dessa resonemang avstod värnpliktskommittén från att komma med några förslag om alternativa arbetsuppgifter för de samvetsömma. Kommittén menade att konsekvenserna av undantagsregler för samvetsömma kunde locka andra som inte hade dessa samvetsbetänkligheter att ändå hävda sådana. Dessutom fanns inga garantier för att andra arbetsuppgifter vid truppen skulle vara en godtagbar lösning för de samvetsömma. Erfarenheterna visade att många av dem som vägrade bära vapen också vägrade att göra något som helst arbete som hade koppling till militärtjänsten.

Byström motionerar i andra kammaren igen

Värnpliktskommittén föreslog alltså ingen ändring av värnpliktslagen avseende de samvetsömma värnpliktiga. Nästa gång frågan om de samvetsömmas möjlighet att slippa vapentjänst kom upp i

riksdagsdebatten var i anslutning till förslaget om en ny härordning år 1901. Jacob Byström återkom då med en motion, där han tog upp ungefär samma argument som i sin motion från år 1898. Han hemställde återigen att riksdagen skulle besluta om införandet av ett stadgande i värnpliktslagen som lät samvetsömma värnpliktiga utföra annat arbete för kronans räkning, under en tid som minst motsvarade den vanliga övningstiden.⁴⁵

Särskilda utskottet behandlade Byströms motion i sitt yttrande över förslaget till ny värnpliktslag. Utskottet menade att värnpliktskommittén redan hade presenterat talande skäl mot en sådan lagändring som Byström föreslog. Frågan var dock om det gick att på något sätt förbättra de samvetsömmas situation, utan att minska landets försvarskraft. Enligt utskottets uppfattning handlade de samvetsömmas vägran oftast om en motvilja mot striden som sådan, eller mot skyldigheten att bära vapen mot sina medmänniskor. Om de som verkligen hade en samvetsövertygelse mot vapentjänst kunde befrias från, som det uttrycktes, den egentliga vapentjänsten, då hade det som framstod som det väsentliga i Byströms motion uppnåtts.⁴⁶ Detta kunde lämpligast ske genom att truppbefälhavaren fick befogenhet att tillåta dem som hade verkliga samvetsbetänkligheter att genomföra sin värnplikt genom att utföra annat arbete vid truppen. Det här var också enligt utskottet något som redan förekom, bland annat genom att befälhavare försökte se till att samvetsömma värnpliktiga fick uppdrag som exempelvis sjukbärare vid truppen. Utskottet hemställde därför att riksdagen skulle uttala att det fanns ett behov av att Kungl. Maj:t utfärdade ett stadgande som innebar att befälhavaren vid truppen fick möjlighet att befria samvetsömma värnpliktiga från vapentjänst och istället använda dessa till annan lämplig tjänstgöring vid truppen.⁴⁷

Både första och andra kammaren biföll utskottets förslag. I första kammaren framfördes åsikten att värnplikten var den främsta medborgerliga plikten, och att det var svårt att förstå hur någon kunde hävda samvetsbetänkligheter mot att delta i landets försvar. Samtidigt fanns även en mer förstående attityd till vägrarnas situation i vissa ledamöters inlägg. Även i andra kammaren argumenterades för att

statens idé och intresse krävde medverkan och pliktuppfyllelse av sina medborgare, men det fanns också en acceptans för att dessa plikter kunde uppfyllas genom annat arbete än vapentjänst vid truppen.⁴⁸

1902 års kungliga cirkulär

Eftersom båda kamrarna biföll utskottets förslag formulerades en riksdagsskrivelse till Kungl. Maj:t i enlighet med utskottets förslag.⁴⁹ År 1902 gavs så, genom ett kungligt cirkulär, möjlighet för truppförbandschefer att ge samvetsömma värnpliktiga andra uppdrag vid truppen. Detta formulerades som en instruktion till truppförbandscheferna om att

de vid noggrann pröfning af omständigheterna i hvarje särskildt fall finna öfvertygande skäl föreligga till antagande, att värnpliktig, som vägrar att fullgöra vapentjänst, dertill föranledes af allvarliga samvetsbetänkligheter mot sådan tjänst, förordna, att dylik värnpliktig skall användas till annan lämplig tjänstgöring vid truppförbandet.⁵⁰

Det framgick inte av cirkulärets ordalydelse att de allvarliga samvetsbetänkligheterna måste vara av religiös karaktär, men det var så som cirkuläret tolkades och tillämpades och detta helt i enlighet med den diskussion som förekommit i riksdagen och i värnpliktskommitténs utredning. Under de första åren som samvetsömma värnpliktiga diskuterades i riksdagen handlade det i princip uteslutande om personer som hade religiös grund för sina samvetsbetänkligheter. Andra grunder för samvetsbetänkligheter började diskuteras på allvar först från och med år 1907.⁵¹ Däremot kom formuleringen ”annan lämplig tjänstgöring vid truppförbandet” att bli omdebatterad relativt omgående. Det vill säga att cirkulärets utgångspunkt var att samvetsömma värnpliktiga var villiga att utföra sitt arbete vid ett regemente, iklädda uniform. Många av de värnpliktiga som hade samvetsbetänkligheter hade svårt att acceptera någon som helst tjänstgöring inom det militära, och såg såväl bärande av uniform som att utföra sysslor inom regementets område som omöjligt. De fortsatte alltså att vägra, trots

möjligheten till andra arbetsuppgifter i enlighet med cirkuläret. Det här var en risk som också hade påpekats av värnpliktskommittén.

Det kan alltså konstateras att 1902 års cirkulär inte var lösningen på statens problem med att hantera de samvetsömman värnpliktiga, utan bara första steget. Ett antal vägrare accepterade att utföra ”annan lämplig tjänstgöring” inom regementet, men fortfarande fortsatte ett stort antal unga män varje år att hävda samvetsbetänkligheter mot varje form av militär tjänstgöring. Undantagen för de samvetsömman var just undantag, definierade utifrån vad som kunde göras för att något gå dem till mötes, utan att riskera statens intresse av ett fungerande försvar. Genom vägrarnas ovilja att acceptera detta första försök till undantag kom dock frågan att fortsätta debatteras i riksdagen, i utredningar och i lagförslag under ett antal år framöver.

Avslutande reflektioner

Skyldigheten att delta i sitt lands försvar är något som historiskt sett definierats som en grundläggande medborgerlig skyldighet (i alla fall för män).⁵² Många som diskuterade värnpliktsvägrarfrågan i slutet av 1800-talet, både riksdagsledamöter och andra, hade svårt att förstå att det fanns unga män som inte ville uppfylla denna grundläggande skyldighet i förhållande till staten. Och det var just i termer av skyldigheter och plikter som värnpliktsvägrarfrågan diskuterades. De som hänvisade till att det skulle finnas en grundlagsskyddad samvetsfrihet för samvetsömman uttryckt i 16 § i 1809 års regeringsform fick inte mycket gehör för sina argument. Även om frågan om hur regeringsformen skulle tolkas i denna del fortsatte att diskuteras under flera år framöver var det den tolkning och de argument som 1898 års värnpliktskommitté förde fram som kom att bli de dominerande.

Det skulle visserligen kunna hävdas att 1902 års cirkulär kunde ses som ett första steg mot att erkänna att det kunde finnas legitima samvetsbetänkligheter mot värnpliktsjämsgöring och att de samvetsömman därför skulle ha rätt att få utföra annat arbete. Det bör dock påminnas om att cirkuläret endast medgav möjlighet att slippa öva sig i att hantera och använda vapen. De samvetsömman måste

fortfarande inställa sig på regementet och utföra arbete där, något som, som nämnts ovan, ledde till att många fortsatte att vägra. Det var inte heller frågan om en rättighet för den samvetsömme, utan om en möjlighet för befälhavaren att göra undantag, om det fanns övertygande skäl att tro att den värnpliktige hade allvarliga samvetsbetänkligheter.

När 1902 års cirkulär utfärdades fanns en möjlighet att ta hänsyn till att en del av de samvetsömman inte skulle komma att acceptera någon som helst form av arbetsuppgifter inom regementet. Det här var känt redan genom Byströms motion från år 1901 där han just därför föreslog att det skulle finnas möjligheter för samvetsömman att arbeta utanför regementet. Att undantaget ändå formulerades som det gjorde kan förklaras av den rådande uppfattningen om statens intresse som det primära. Behovet av ett starkt försvar var något som inte ifrågasattes ens av dem som i riksdagen argumenterade för undantagsregler för samvetsömman värnpliktiga.

Som värnpliktskommittén konstaterade redan år 1899 var uppfattningen att om den enskilda individens intressen kom i konflikt med statens uppfattning i frågor som rörde statens egna ändamål, då måste den enskilda individens intressen stå tillbaka. Statens intresse gick före den enskilda individens intresse och frihet. Samvetsfrihet kunde inte erkännas om det inte var förenligt med "statens princip". Undantagen för de samvetsömman var just undantag, inte en rättighet. Det var en möjlighet för staten att bevilja undantag om det gick att göra utan att försvaret av landet försvagades. I riksdagen förekom återkommande diskussioner angående de risker som undantag för samvetsömman värnpliktiga kunde innebära. Nationen behövde ett starkt försvar som garanti för sin självständighet. Sådana tankegångar kan också kopplas till idén om medborgarsoldaten, han som sågs som en förutsättning för en fri nation. En nation som skulle försvaras av män som deltog i landets försvar inte för att de fick betalt utan för att de var medborgare.

Utifrån ett sådant resonemang går det att se möjligheten till annat arbete inom regementet som något som ändå kom staten till godo, och de samvetsömman hade således uppfyllt sina skyldigheter som

medborgare, om än i en annan form än de vanliga värnpliktiga. Om arbetet istället skulle utföras utanför regementet riskerade försvaret att gå miste om viktig arbetskraft och i förlängningen riskerade det att försvaga försvaret av landet.

Det kan avslutningsvis konstateras att det är svårt att hitta en utvecklad rättighetsdiskurs i det här materialet. Fokus var på medborgarnas plikter och skyldigheter, rättigheter kunde möjligtvis erhållas om skyldigheterna hade uppfyllts. Det här är dock inte unikt för diskussionerna kring värnplikten och de samvetsömman, utan det är en del av den relativt svaga svenska rättighetsdiskursen vid den här tiden. Detta har diskuterats i termer av att det både inom politiken och i rättsvetenskapen vid början av 1900-talet inte fanns något större intresse för frågor om individens rättigheter och inte heller om dessa rättigheters ställning.⁵³ Istället har individuella rättigheter haft en svag ställning i det rättsliga tänkandet och konstitutionella frågor har inte haft något större inflytande i Sverige förrän i slutet av 1990-talet.⁵⁴ Det finns olika teorier om detta, vissa hävdar att det beror på influenser från den skandinaviska rättsrealismen och dess starka koppling till 1900-talets framväxande välfärdssamhälle: de rättsfilosofiska idéerna om att moral var lika med metafysik och att normativa utsagor inte har någon plats i rätten påverkade både politik och rättsvetenskap under större delen av 1900-talet.⁵⁵ Skapandet av folkhemmet och de rättsliga reformer som genomfördes under första halvan av 1900-talet hade ett mer kollektivistiskt fokus, där individen fick stå tillbaka. Andra lyfter fram att det svaga rättsliga skyddet för grundläggande friheter, även efter andra världskriget när naturrätten fick en renässans i resten av Europa, kan förstås mot bakgrund av folksuveränitetens starka ställning i svensk konstitutionell tradition. Ett konstitutionellt skydd för rättigheter innebär en inskränkning av demokratin och folksuveräniteten då det begränsar vad som kan göras genom lagstiftning.⁵⁶ Detta var länge inte i enlighet med idén om hur samhället skulle organiseras och styras.

Sett i ett sådant sammanhang är det kanske inte överraskande att de unga män som valde att följa sitt samvete i början av förra seklet behandlades som de gjorde.

Noter

- 1 Motion i andra kammaren, nr 32, 1898 (Byström).
- 2 För ett mer utförligt resonemang kring dessa frågor och exempel, se Görel Granström, *Värnpliktsvägran: En rättshistorisk studie av samvetsfrihetens gränser i den rättspolitiska debatten 1898–1925*, Uppsala: Uppsala universitet, 2002.
- 3 1809 års regeringsform (*Kongl. Maj:ts och Rikets Ständers fastställda regeringsform dat. Stockholm den 6 juni 1809*). Se även Göran Gunnars bidrag i den här boken för en diskussion kring 16 § i 1809 års regeringsform.
- 4 Se t. ex. Carl-Axel Reuterskiöld, "Vår regeringsforms magna charta", *Statsvetenskaplig tidskrift* 2:2 (1899).
- 5 Konungabalken, V, § 2–3. Magnus Erikssons landslag. Se också Joakim Nergelius, *Konstitutionellt rättighetsskydd: Svensk rätt i ett komparativt perspektiv*. Stockholm: Fritzes Förlag, 1996, s. 545. Reuterskiöld, "Vår regeringsforms magna charta", s. 282. SOU 1941:20, *Betänkande med förslag till ändrad lydelse av § 16 regeringsformen*, s. 86ff.
- 6 Se t. ex. Pontus Fahlbeck, *Regeringsformen i historisk belysning*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag, 1910, s. 68. Reuterskiöld, "Vår regeringsforms magna charta", s. 288.
- 7 Fredrik Lagerroth, *1809 års regeringsform: Dess ursprung och tolkning*, Stockholm: Svenska Bokförlaget, 1942, s. 62.
- 8 Nergelius, *Konstitutionellt rättighetsskydd*, s. 599, SOU 1941:20, s. 86f.
- 9 Fahlbeck, *Regeringsformen i historisk belysning*, s. 68. Se också Reuterskiöld, 1899, s. 288ff.
- 10 Lars Ericson, *Medborgare i vapen: Värnplikten i Sverige under två sekel*, Lund: Historiska Media, 1999, s. 60ff.
- 11 SFS 1872:67.
- 12 SFS 1901:66.
- 13 Leif Törnquist, "Värnpliktsystemets och värnpliktsarméns utveckling före 1901 i ett internationellt perspektiv", i Jan Dahlström och Ulf Söderberg (red.), *Plikt, politik och praktik: Värnpliktsförsvaret under 100 år*, Stockholm: Krigsarkivet, 2002, s. 14.
- 14 Ibid., s. 16.
- 15 Sven Erik Larsen, *Militærnægterproblemet i Danmark 1914–1967: Med særligt henblik på lovgivningen*, Odense: Odense Universitetsforlag, 1977, s. 9f.
- 16 Larsen, *Militærnægterproblemet i Danmark 1914–1967*, s. 40.
- 17 NOU 1979:51, Verneplikt, s. 50.
- 18 Larsen, *Militærnægterproblemet i Danmark 1914–1967*, s. 24.
- 19 Ibid., s. 55.
- 20 Anders Ahlbäck, *Manhood and the Making of the Military: Conscription, Military Service and Masculinity in Finland, 1917–1939*, Farnham, Surrey: Ashgate Publishing Limited, 2014, s. 28.
- 21 Ibid., s. 32.
- 22 Peter Brock, *These Strange Criminals*, Toronto: University of Toronto Press, 2004, s. 3.
- 23 Denise Amos, "Conscientious objectors: men of Nottinghamshire who failed the call to arms, 1914–18", *Midland History* 45:1 (2020), 95–110, s. 96.

- 24 Brock, *These Strange Criminals*, s. 4.
- 25 Brock, *These Strange Criminals*, s. 5. Se också Leigh Goodwin, "The response of early British Pentecostals to national conscription during the Great War (1914–1918)", *Journal of European Pentecostal Theological Association*, 34:1 (2014), s. 77–92, s. 85.
- 26 Kerstin Strömberg-Back, "Stam och beväring", i Tom Ericsson (red.), *Folket i försvaret: Krigsmakten i ett socialhistoriskt perspektiv*, Umeå: Historiska institutionen, 1983, s. 12.
- 27 Nils Stjernquist, *Tvåkammartiden: Sveriges riksdag 1867–1970*, Stockholm: Sveriges riksdag, 1996, s. 61.
- 28 Eric Hansson (red.), *Fribaptistsamfundet 100 år*, Habo: Fribaptistsamfundets förlag, 1972, s. 148ff.
- 29 Granström, *Värnpliktsvägran*, s. 208ff. Eva-Britt Personne, "Vägra värnplikt – ett vapen för de 'fosterlandslösa' Ungsocialistisk värnpliktsvägran vid seklets början", *Aktuellt och historiskt. Meddelanden från militärhistoriska avdelningen vid Kungl. Militärhögskolan*, Kristianstad, 1971, s. 50.
- 30 Motion i andra kammaren, nr 32, 1898, s. 7 (Byström).
- 31 Motion i andra kammaren, nr 32, 1898, s. 12 (Byström).
- 32 Motion i andra kammaren, nr 32, 1898, s. 12 (Byström).
- 33 Lagutskottets utlåtande, nr 58, 1898, s. 17.
- 34 Lagutskottets utlåtande, nr 58, 1898, s. 17f.
- 35 Första kammarens protokoll, nr 22, 1898, s. 15. Andra kammarens protokoll, nr 26, 1898, s. 32ff.
- 36 Andra kammarens protokoll, nr 26, 1898, s. 40 (Hedin).
- 37 Den av Kungl. Maj:t den 14 oktober 1898 tillsatta kommittén för verkställande av utredning beträffande vissa spörsmål inom värnpliktslagstiftningen.
- 38 Betänkande och förslag af den af Kongl. Maj:t den 14 oktober 1898 tillsatta komité för verkställande af utredning beträffande vissa spörsmål inom värnpliktslagstiftningen, Stockholm, 1899, s. 57.
- 39 Betänkande 1899, s. 58.
- 40 Betänkande 1899, s. 62.
- 41 Betänkande 1899, s. 62f.
- 42 Betänkande 1899, s. 63f.
- 43 Betänkande 1899, s. 68.
- 44 Betänkande 1899, s. 68. Det påpekades också att befälhavaren redan under nu gällande omständigheter hade möjlighet att placera värnpliktiga i handräckningstjänst eller sjukvårdstjänst utifrån eventuell förekomst av samvetsbetänkligheter.
- 45 Motion i andra kammaren, nr 112, 1901 (Byström).
- 46 Särskilda utskottets utlåtande, nr 11, 1901, s. 152.
- 47 Särskilda utskottets utlåtande, nr 11, 1901, s. 153.
- 48 Första kammarens protokoll, nr 29, 1901, s. 43ff. Andra kammarens protokoll, nr 39, 1901, s. 2ff. Se också Granström, 2002, s. 75ff.
- 49 Riksdagens skrivelse, nr 120, 1901, s. 72ff.
- 50 Avskrift av 1902 års cirkulär. 1917 års kommitté. Riksarkivet.
- 51 Granström, *Värnpliktsvägran*, s. 83ff.

- 52 Nira Yuval-Davis, *Gender and Nation*, London: Sage, 1997, s. 89. Se också Erika Svedberg och Annica Kronsell, "Plikten att försvara Sverige. Maskulinitet, femininitet och värnplikt", *Tidskrift för politisk filosofi* 1 (2002), s. 18–38. Helena Ekerholm, "Plikt och undantag. Vapenfrilagstiftningen och det manliga medborgarskapet i Sverige 1965–1978", *Historisk tidskrift* 134:1 (2014), s. 31–63.
- 53 Nergelius, *Konstitutionellt rättighetsskydd*, s. 601.
- 54 Mattias Derlén, Johan Lindholm och Markus Naarttijärvi, *Konstitutionell rätt*, 2 uppl. Stockholm: Norstedts Juridik, 2020, s. 54.
- 55 För ett intressant resonemang om den skandinaviska rättsrealismen och dess relation till idén om mänskliga rättigheter, se Johan Strang, "Scandinavian Legal Realism and Human Rights: Axel Hägerström, Alf Ross and the Persistent Attack on Natural Law", *Nordic Journal of Human Rights* 36:3 (2018), s. 202–218.
- 56 Derlén, Lindholm och Naarttijärvi, *Konstitutionell rätt*, s. 54.